

**Földes György**

**Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés (1956–1989)**

Doktori értekezés tézisei

## **I. Az értekezés tárgya és célja**

### **1.A jelenkorkutatás feladatrendszere és kapcsolattörténeti kutatások jelentősége, a Kádár-korszak elhelyezése, értékelése**

A magyar történetírás nem halasztható kötelessége a második világháború utáni és ezen belül az 1956 és 1989 közötti korszak elhelyezése a nemzet történelmében. Ez a feladat nem teljesíthető gazdaság-, társadalom-, politika-, ideológia-, szellem- és kultúrtörténeti kutatások nélkül. Természetesen a XX. század egyik nemzete sem élhetett zárt, a külső hatásoktól, kihívásoktól mentes életet. Ezért egy nemzet története sem vizsgálható önmagában, csakis saját korábbi fejlődéséhez viszonyítva. Különösen igaz ez Magyarországra, amelynek sorsáról nemzetépítési kudarcai és háborús vereségei miatt a nagyhatalmak döntöttek, és amely nyitott gazdasági szerkezete, modernizációs törekvései, – elszakított nemzetrészei okán – a nemzetközi érintkezés, a külkapcsolatok bővítésében volt érdekelt. Nem lehet helyesen értelmezni, értékelni a hidegháborús időszak magyar történelmét a nemzetközi környezet felmérése, a külső meghatározottságok, a kölcsönhatások, párhuzamosságok ismerete nélkül. Éppen ez a vizsgálati módszer teszi lehetővé, hogy a mozgástér-kényszerpálya-paradigma figyelembe vételén alapuló történész mérlegelés elkerülje a végleteket, tehát, hogy a külső körülményeket és erőviszonyokat a magyar politikai és szellemi elit számára felmentést adó farumnak tekintse, vagy ellenkezőleg: minden problémát a hazai politikai vezetők alkalmatlanságára, tévedéseire, netán árulására vezessen vissza.

Az utóbbi verzió gyakran tűnt (tűnik) kedvesebbnek a magyar politikai szereplők szemében, akik előszeretettel kérdőjelezték (kérdőjelezik) meg egymás legitimitását. Ezért sokszor fogalmazódott meg ilyen elvárás a XX. századi magyar rendszer- és elítváltások nyomán a jelenkor-történetírás irányába. Nem mentes ettől a hagyománytól az 1989 utáni időszak sem. Ugyanakkor a korábbiaknál jóval kedvezőbbek a történettudomány lehetőségei a közelmúlt feltárására, a kutatási eredmények közzétételére. Gyakorlatilag bármely témában szabadon kutathatóak az előző korszak magyarországi forrásai és egyre inkább hozzáférhetőek a külföldi levéltárakban rejtőzködő magyar vonatkozású dokumentumegyüttesek.

Annak, hogy e lehetőségekkel még csak mérsékelten élt a magyar jelenkor-történetírás, több oka van. Az államszocializmus bukása szinte kötelező erővel hozott magával egyfajta értékelést és tett természetessé egyfajta megközelítést. Ebben az értelmezésben a Kádár-rendszer hiányosságai, működési problémái mint a bukás okai és a rendszerváltás előzményei jelentek meg. Az ezzel kapcsolatos elemzéseket döntően a közgazdaságtan, a politológia és a jogtudomány végezte el.

A történettudomány számára – elvégezve a korábban tabunak tekintett témák feltárását és az előző évtizedek átértékelését – nyilvánvalóvá vált, hogy új eredményeket csak akkor érhet el, ha nekilát a korszak óriási forrásanyagának a feltárásához és feldolgozásához. E munka során

nemcsak a modern politikai bürokrácia irattermelésével, hanem azzal a ténnyel is szembesülni kell, hogy a Kádár-korszak története – a kezdetétől és a végétől eltekintve – nem írható le sem kalandregényként, sem drámaként. Az események általában lassan peregtek, csak néha gyorsultak fel, a konfliktusok ritkán öltöttek drámai formát, ritkák voltak a látványos események. A történések sokszor csak lassan, néha bűvópatakszerűen rendeződtek folyamattá. Igaz ez a korszak politikatörténetére, de gazdaságára, társadalmára, szellemi és kulturális életére is. E kor, e rendszer érdekessége a kutató számára elsősorban a hosszabb távú folyamatok megragadásában, illetőleg a társadalom, a rendszer működési mechanizmusainak, strukturális viszonyainak és a belső és a külső viszonyrendszer összekapcsolódásának a feltárásában van. Ilyén munka nem végezhető el egy lendülettel, az egészre történő azonnali rákérdezéssel, az egész azonnali megragadásával, a kor homogén egységként kezelésével.

Ezért célszerű tematikus – tehát a korszakon végigívelő – kérdésekre összpontosítani a figyelmet. E megoldás rákényszeríti a kutatót a vizsgált terület pontos körülhatárolására. Cseppet sem egyszerű feladat ez, hiszen az elkülönítés nem lehet teljes, a társadalom al-rendszerei szorosan kapcsolódnak egymáshoz, hatnak egymásra. Megkönnyíti a munkát, ha a kutatás elején sikerül megfogalmazni azokat a kérdéseket, amelyekre válaszolni szeretnénk. E megoldás két előnnyel jár. Egyrészt ilyen alapon összefoglalhatók azok az előzmények, amelyek magyarázó tényezőként működnek, határozzák meg kisebb-nagyobb mértékben a szereplők magatartását. Másrészt a kérdések kijelölik azokat a tényeket, folyamatokat, azokat a struktúrákat, cselekvési mezőket, amelyeket a kutatás során meg kell ismerni. A probléma-központúság rávágja a határterületekre, és egyúttal formálja az értelmezési kereteket is. További előnye a tematikus kutatásnak, hogy nem vezet egyoldalú, leegyszerűsítő szemlélethez, ellenkezőleg, a tárgy komplex megközelítésére és értelmezésére kényszeríti.

## **2. A külpolitika és a nemzeti érdek 1956 után**

Bever, közhelyszerű állítása az 1945 utáni időkkel kapcsolatos közbeszédnek, de a történeti irodalomnak is, hogy Magyarország és a keleti tömb országai nem voltak sem függetlenek, sem szuverének. Azért nem, mert nemzetközi szerepvállalásukat, külpolitikájukat, belső berendezkedésüket, belpolitikájukat a Szovjetunió léte és a szovjet kommunista párt akarata befolyásolta, alakította. Ez a tétel igaz. Viták inkább a mértékről, a módról folytak és folynak. Ebben az értelmezési keretben az egyes országok külpolitikájának értékelése az adott korszakban a szerint javul, ahogyan az egyes országok elhelyezkedtek a Kelet–Nyugat, a Moszkva–Washington tengelyen. A külpolitika értékelésének alapvető kritériuma tehát, hogy a hatalmon lévő kommunista pártok milyen mértékben tudtak eltávolodni az SZKP-tól, a Szovjetunió nagyhatalmi érdekeinek szolgálatától. Ehhez hasonlóan alakul az egyes pártok belpolitikájának megítélése, vagyis attól függ, mennyit változtattak a „klasszikus” szovjet politikai és gazdasági rendszeren.

Csak hogy bármily magától értetődő ez a mérce, mégsem lehet kizárólagos az egyes szocialista országok külpolitikai teljesítményének megítélésénél. Először is, mert a világfolyamatokra, a nemzetközi életre gyakorolt hatás összetettebb és közvetettebb annál, mintsem hogy egy dimenzió elég legyen értékeléséhez. Másodszor, mert nem szabad elfeledkezni a külpolitika fő feladatáról, a nemzeti érdekek megjelenítéséről, képviseléséről, a nemzeti célok szolgálatáról. Harmadszor, mert az adott geopolitikai, világhatalmi környezetben ez utóbbi követelményeknek megfelelni, a nemzeti érdeket artikulálni elsősorban éppen a szocialista szövetségi rendszeren belül kellett. A táboron belül kellett elismertetni, elfogadtatni a nemzeti célokat, a megvalósításukhoz szükséges mozgásteret is itt kellett megteremtetni. Ebből következőleg az európai szocialista országok külpolitikájának fontos, de semmiképpen nem kevésbé meghatározó tengelye a hatalmi központjaik és a

moszkvai vezetés közötti erővonal. Sőt, ha korántsem azonos súllyal, de nem elhanyagolható jelentőséggel bírt egymáshoz fűződő viszonyuk alakítása, ha másért nem, akkor éppen a szovjet politikai vezetés jóindulatának megszerzése és megtartása okán.

Kiemelten igaz volt ez Magyarország és szomszédai esetében, mert e nemzetek korábban részben egymással szemben, részben egymással versengve igyekeztek megvalósítani nemzetépítési céljaikat. Ezen az alaphelyzeten jelentősen módosított a Szovjetunió megjelenése és dominanciája a térségben, de ez a jelenlét ahhoz kevés volt, hogy valóságos közeledés, integráció lépjen a régi ellenségeskedés helyére. Már csak azért is, mert e népek, államok egymás közötti érintkezésének igazi bővülésében, közeledésükben – szemben azzal, amit szavakban hirdetett – a valóságban maga a Szovjetunió sem volt érdekelt.

## **II. A kutatás módszertana és forrásai**

### **1. A kapcsolattörténet és a nemzeti-nemzetiségi kérdés közös kutatásának módszertana**

A kutatási cél megfogalmazása, tehát az, hogy a magyar–román kapcsolattörténet vizsgálata a nemzeti kérdés prizmáján keresztül történik, valamint a szereplők kiválasztása módot adott a kutatás tárgyának körülhatárolására. Ebben a megközelítésben a két ország közötti politikai kapcsolatok, a gazdasági és kulturális együttműködés, a két nép közötti közvetlen érintkezés, turizmus annyiban érdekes, amennyiben helyet kapott a fő téma mellett és amennyiben hatást tudott gyakorolni a közöttük kialakult viszonyra, a politikai vezetés magatartására, a közvéleményre. Ugyanez vonatkozik a két ország belső fejlődésére, belső történéseire, berendezkedésük összehasonlítására. Ezek a vonatkozások az értekezésben – legalábbis szándék szerint – csak annyiban kerülnek elemzésre, ismertetésre, amennyiben szerepet játszottak a két ország viszonyának alakulásában. Hasonló megfontolásból nem tárgyalja az értekezés a maga egészében az erdélyi magyarság helyzetének alakulását és a román bel-, illetőleg nemzetiségi politikát. (Nem beszélve arról, hogy ez is, mint az előbbi kérdések önmagukban is önálló, sok esetben monografikus feldolgozást igényelnek.) Vállalt hiányosság továbbá, hogy az értekezés nem hasonló terjedelemben tárgyalja a két ország vezetésén belüli vitákat, a politikai döntések előkészítését. Ez az aránytalanság részben a kutatás során megválaszolni akart kérdésekből, de részben abból a még bizonyításra váró, az eddig megjelent, nem bőséges szakirodalom áttekintésén alapuló, valószínűsíthető feltételezésből is következik, miszerint román oldalon nagyobb volt az egység, az egyetértés a nemzetstratégia, nemzettudat kérdésében, mint a magyaron. Az értekezés a nyomtatott források széles körének, a diplomáciai és pártiratok feldolgozásával és szövegelemzésével, illetve a román levéltárakban dolgozó magyar történészek segítségével végrehajtott szűrőpróbaszerű ellenőrzéssel igyekezett a román politika megítélésével kapcsolatban a tévedés lehetőségét kizárni. Ugyanezt a célt szolgálta a kétoldalú tárgyalásokról és a román magatartásról szóló magyar diplomáciai és pártanyagok forráskritikai elemzése a román fél cselekedeteinek, képviselőinek bemutatása érdekében. Fontos volt a korabeli nemzetközi sajtó és a két ország kulturális, tudományos folyóiratainak az áttekintése. Ez utóbbinak alapvetően az szabott mértéket, hogy az itt megjelent írások, tanulmányok kötődtek-e a politikához, részévé lettek-e annak, vagy váltottak-e ki politikai reakciót.

A tematikus, problémacentrikus megközelítés, kutatás egyik előnye, hogy lehetővé teszi a tájékozódást a tények, adatok tengerében, kikényszeríti a történet, a főbb összefüggések megmutatása érdekében a válogatást, a jelenségek csoportosítását, a lényeges vonatkozások kiemelését. Van azonban e módszernek kockázata is, amennyiben fontos részletek veszhetnek el, kerülhetik el a kutató figyelmét. Vagyis sem a szorgos kutakodás, sem az alkalmazott

módszer nem ment fel a folyamatok részletes ismeretének kötelezettsége alól. Ezért kell ragaszkodni a strukturális, analitikus elemzés és a klasszikus történeti kifejtés és előadásmód egyensúlyához, mert ez megmutatja azokat a pontokat, amelyeken hiányos az elbeszélés vagy nincs elegendő tény a korrekt elemzéshez. Az értekezésben az elemző részeket igyekeztem a helyzetleírásokhoz, csomópontokhoz kötni, hogy ne törjem meg az elbeszélés fonalát, inkább a folyamatot követve próbáltam felvázolni, ábrázolni a hátteret, az erőviszonyokat, jellemezni a szereplőket és megmutatni cselekedeteik mozgatórugóit.

## 2. Az irodalomról

Nehezítette a kutatás megkezdését az a már említett tény, hogy az 1956 és 1989 közötti időszak forrásokon alapuló feltárása még a kezdeti időszakában tart. A magyar történeti szakirodalom hiányos, egy-egy igényes összefoglalót, és életrajzt (Romsics Ignác, Valluch Tibor, Huszár Tibor műveit) leszámítva nem áll a rendelkezésre kellő számú monografikus feldolgozás. Ezek azonban csak érintőlegesen foglalkoztak a nemzeti-nemzetiségi kérdéssel vagy a szomszédos országok felé folytatott külpolitikával. Nem folytak igazán mély részkutatások a témakörhöz illeszkedő területeken. Több eredmény született a dokumentumgyűjtemények összeállítása és közzététele terén (például Lipcsey Ildikó – Pál Lajos – Vida István). A téma szempontjából jól használhatóak az 1956-os felkelés és nemzeti szabadságharc eseménytörténetét, a politikai mozgalmak működését, a megtorlásokat bemutató művek, tanulmányok és dokumentumközlések. Megkönnyítette a munkát a demokratikus ellenzékről és a rendszerváltás történetéről szóló monográfia (Csizmadia Ervin, Ripp Zoltán könyvei). Ugyancsak segítséget jelentettek a társadalomtudományok, a szociológia, gazdaság- és társadalomtörténet, a közgazdaságtan, a politológia előző negyedszázadban közölt eredményei. Nem hagyhatók figyelmen kívül azok az elmúlt két évtizedben kiteljesedő kisebbségtörténeti kutatások, amelyek Bárdi Nándor, Vincze Gábor, Szarka László, Dávid Gyula, Raphael Vágó, Stefano Bottoni és Nóvák Csaba Zoltán nevéhez kötődnek. Jelentős és színvonalas dokumentumgyűjtemények jelentek meg a két ország kapcsolatainak az 1945 és 1960-as évek elejét átfogó időszakról. (Andreea Andreescu – Andreea Varga – Lucián Nastasa; Vince Gábor és Fülöp Mihály). A román nemzetpolitika megértéséhez jó alapot képezett Tóth Sándor monográfiája (1988). Nem kis segítséget jelentettek Domokos Géza, Gáli Ernő, Kántor Lajos és Sütő András naplói, visszaemlékezései.

Romániában még csak most kezdődnek a komolyabb jelenkortörténeti kutatások, és érthető módon kevesebb eredményre lehet támaszkodni az 1989 előtti időszakból, de azért említésre érdemesek Stephen Fischer Galati és Vlad Georgescu tanulmányai, Dennis Deletant munkái. Magas színvonalú Vladimir Tismăneanu műve, amely a román kommunista párt történetére összpontosítja figyelmét. A nemzetközi irodalom fellelhető, bár inkább vázlatos összefoglalója Románia történetéről (CamerineDurandintól). Igen részletes és ezért jól használható Joseph F. Hafrington és Bruce J. Courtney műve az amerikai-román kapcsolatok történetéről.

Ezen túl a kutató magára volt hagyva, még feltáratlan területre hatolhatott ennek összes örömeivel és gondjaival. Ahhoz azonban, hogy élvezhesse az örömet és elkerülje a csapdákat, még egy dolgot meg kellett tennie. Minden jelenkor-történész számára nagy kihívás függetleníteni magát saját személyes tapasztalataitól, megszabadulni esetleges előítéleteitől, az egykori résztvevők és a jelen, a közvélemény elvárásaitól. Ebben segítheti az a felismerés, miszerint a személyes történeteket hitelességük még nem teszi történelmi tapasztalattá. Fontos az is, hogy a történész munkájával senkinek se akarjon kárt okozni vagy hasznot hajtani, hogy az értékelést ne tévessze össze az ítélezéssel.

### 3. A kutatás irányai: a főbb szereplők, stratégiák és mozgásterük

Magyarország és a szomszédos államok viszonyát alapvetően meghatározta, hogy az utóbbiak területén, szülőföldjén nagyszámú magyar nemzetiség élt, a legtöbben Romániában. Romániát még egy jellegzetesség is megkülönböztette a többi szomszédos országtól. Szemben a régió ugyancsak soknemzetiségű szláv államaival, a román politikai és szellemi elit nem mondott le az egységes nemzetállam megteremtéséről. Ez nem volt ilyen egyértelmű a negyvenes-ötvenes években, és egy ideig úgy tűnt, hogy inkább a határok biztosítása, az 1918–1920-as változások visszafordíthatatlanná tétele vezeti a román politikát. Ekkor még lehetett úgyis értelmezni egyes lépéseket mint törekvést a nemzetiségek integrációjára, a gazdaságfejlesztésre, bár már ekkor is kétségek merültek fel a szándékokkal kapcsolatban. Az 1970-es évek elejétől már teljesen egyértelművé vált, hogy a román kommunisták a nemzetiségek elnyomásával, az erőltetett asszimilációval igyekeznek megvalósítani a nemzetépítést.

Az egységes nemzetállam megteremtésében igazi akadályt az erdélyi magyarság és Magyarország jelentett. Így volt ez még akkor is, ha a korabeli magyar közvélemény – határon innen és túl – úgy érezte, gondolta és tapasztalta, hogy Magyarország, illetőleg a politikai hatalmat gyakorló kommunista párt és a kormány nem tesz meg minden tőle telhetőt a kisebbségi sorsba került magyarságért. Tényleg közömbös volt a nemzeti kérdés, a határon túli magyarság iránt a magyar politika? Látszat volt az érdektelenség vagy valóság? S ha próbált valamit tenni az MSZMP vezetése, akkor miért nem sikerült eredményt elérnie? Mi az oka annak, hogy kezdetben még a látszat keltésére sem igazán törekedett? Ezek voltak a kiinduló kérdések.

A válaszok megadásához három irányban kellett kezdeni a kutatást. Az egyik a magyar–román viszony. Már a kezdet kezdetén világos, lényegében bizonyítást sem igénylő, mert az előzményekből egyenesen következő tény volt, hogy a nemzetiségi-kisebbségi kérdés, az erdélyi magyarság léte meghatározta a két ország kapcsolatát. Az már a kutatás során bizonyosodott be, hogy a probléma szélesebb spektrumú, nem vezethető le csak a múltból vagy a román nemzetiségi politikából. Nemcsak a történelmi örökség, nemcsak a korábban egymásnak feszülő történelmi ambíciók, hanem a hatvanas évektől egyre inkább kiteljesedő, eltérő tartalmú és logikájú nemzetépítési törekvések, belpolitikai stratégiák határozták meg a magyar–román viszony alakulását.

Ez lett a második kutatási irány. Mindkét nemzetépítési stratégiában nagy súllyal volt jelen a nemzetiségi kérdés, de mégsem volt arra leszűkíthető. A román nemzetstratégia a klasszikus nacionalizmus befogadásán, a kommunista ideológiával történő egyesítésen alapult. Ebben az értelemben a nemzetközi irodalom jogosan beszélt a román nemzeti kommunizmusról. Tovább színezte a palettát, hogy a román kommunista vezetés mindkét célt: az egységes, majd a 70-es évektől a homogén nemzetállam megvalósítását, illetve a szocializmust és a kommunizmust a neosztálinista diktatúrával és annak eszközrendszerével látta megvalósíthatónak.

Az 1956 utáni, és szintén az 1970-es évek közepére kiteljesedő szocialista magyar nemzetépítési stratégia más alapokra épült és más eszközöket igyekezett felhasználni céljai eléréséhez. Ez az alap a nacionalizmus elutasítása, ha tetszik az antinacionalizmus, ha tetszik, akkor egy internacionalista jellegű nemzetfogalom megalkotása. E törekvés középpontjában egy, a konzervatív, jobboldali nemzetfelfogással konfrontálódó, annak örökségétől megtisztított nemzettudat megteremtésére irányuló törekvés állt. Közvetlenül 1956 után a hivatalos nemzetfelfogás szűkmarkúan bánt a nemzeti örökséggel, és lényegében nem foglalkozott a határon túli magyarság jövőjével. Erre elvi alapot a marxista-leninista nemzetiségi politika érvényességébe és a szocializmus magasabbrendűségébe vetett hit

teremtett. Idővel azonban változott a helyzet, és a hivatalos nemzetfelfogás egyre többet fogadott be a magyar történelmi-kulturális örökségből. Az MSZMP eljutott a kettős, az állampolgári és nemzeti identitás megkülönböztetésére épülő kultúrnemzet-fogalom kidolgozásáig, amelyben a határon túli magyarság természetes módon kaphatott és kapott helyet.

Világos párhuzam, kölcsönhatás figyelhető meg a szocialista nemzetfogalom és a határon túli magyarság ügyében folytatott magyar külpolitika között. Fontos körülmény volt, hogy a magyar politika nem végcél-orientáltan viselkedett, és az 1960-as évek közepétől reformokkal válaszolt a gazdasági kihívásokra, majd a válságjelenségek idején sem fokozta a politikai elnyomást, kerülni igyekezett az erőszakot és nem nyúlt a nacionalizmus eszközéhez. Ily módon a két ország egyfajta ellenpólust jelentett az államszocialista rendszeren és a Varsói Szerződésen, a KGST-én belül.

Egyértelmű tehát, hogy a két ország kapcsolattörténetének tárgya nem szűkíthető le pusztán a bel- és külpolitikájuk, belső politikai és szellemi életük közötti kölcsönhatás vizsgálatára.

A külső, a nemzetközi környezet vizsgálata lett a harmadik kutatási irány. A hidegháború fő szereplői nem mozdulatlan szoborként álltak a térben, még ha látszólag passzív szemlélőként is viselkedtek, akkor sem csak díszletül szolgáltak a két ország között zajló drámához. Már jelenlétük is alakította, formálta a cselekvési teret. A nagyhatalmak erejükkel, érdekeikkel, de konkrét lépéseikkel vagy éppen az állásfoglalástól való tartózkodásukkal befolyásolták a Magyarország és Románia közötti küzdelmet. Létük, a nemzetközi életre gyakorolt hatásuk, ideológiájuk, a hidegháborúra jellemző nemzetközi beszédmód és az akkor érvényes normarendszer és jogi helyzet meghatározta a két nemzet közötti érintkezés módját, a nyelvet, amelyet képviselőiknek, vezetőiknek használniuk kellett. Nyilvánvalóan a Szovjetunió inkább érdekelt volt, mint ellenfelei a nyugalom, a status quo megőrzésében, a feszültségek tompításában.

A három kutatási irány tisztázta, kik is a történet főszereplői: Magyarország, Románia, a Kelet és a Nyugat. Közelebb lépve azonban Magyarország két szereplőt takart: a politikai és a szellemi élet vezető csoportjait, illetve a közvéleményt, amely elsősorban az értelmiséget jelöli, annak kulturális, majd politikai ellenzékként megjelenő alakjában. Romániában is megvan a kettősség. Csakhogy itt a hatalom gyakorlója és a többségi közvélemény, értelmiség között nagyobb volt az egyetértés a nemzeti kérdésben, mint Magyarországon. A keményebb diktatúra amúgy is kevesebb lehetőséget adott az ellenvélemények megjelenítésére, ezért a kódolási kényszer jóval nagyobb volt az ottani a közbeszédben, mint a határ innenső oldalán. Vonatkozott ez az erdélyi magyarságra és annak politikai, szellemi vezetőire is. Mégis, a magyar kisebbség önálló szereplője volt a cselekménynek, akkor is, amikor passzívnak látszott. Ezért mindenképpen figyelemmel kellett kísérni hangulatát, nemzeti azonosságának, identitásának megőrzésére irányuló erőfeszítéseit, vezetőinek állásfoglalását. Nehezebben érhető tetten a Nyugat magatartásában valamiféle kettősség, akár az egyes országok külpolitikájában, akár a hatalom és a közvélemény elkülönülésében. Ebből a szempontból Kelet annyiban jobban differenciálható, hogy a térség egyes országai között jobban kirajzolódtak a nemzetiségi kérdésben meglévő érintettség vagy a magyar belpolitikáról alkotott vélemények mentén meglévő különbségek. Bár a nemzetiségi kérdést Nyugaton sem tekinthették lezártnak, megoldottnak.

### **III. A kutatás eredményei**

## **1. A nemzeti problematika mint a magyar–román viszony kulcsa. Az értekezés főbb megállapításai**

A kutatás megerősítette, hogy Magyarország és Románia viszonyát 1956 és 1989 között a nemzeti-nemzetiségi kérdésben közöttük meglévő ellentét határozta meg. Kapcsolataiknak minden más vonatkozása eltörpült e mellett, illetve ez a vonatkozás alapvetően befolyásolta kapcsolatuk minden más területének milyenségét, minőségét. Ez az ellentét az 1960-as években inkább a nemzetközi politikát érintő kérdésekben, majd a nemzetiségi kérdés, illetve annak a kétoldalú kapcsolatokban játszott szerepének eltérő megítélésében nyert kifejezést. A küzdelem ekkor jobbra a színpad mögött, illetve a hivatalos politikai liturgia, a marxizmus-leninizmus nyelvén folyt, de a párviadalba a kulturális-tudományos élet szereplői is bekapcsolódtak. A nyolcvanas években a történelem vált egyfajta „pót-küzdőtérre” a két ország politikai és szellemi vezető csoportjai között. Majd az emberi és kisebbségi jogok kerültek előtérbe, amikor a magyar diplomácia – hosszabb habozás után – kihasználta az enyhülés fórumait, a nyilvánosságot a román nemzetiségi politika előbb közvetett, később közvetlen bírálatára. Az 1980-as évek végén már valóságos, nyílt hidegháború dúlt a két ország között. Ennek közvetlen oka a fokozódó román elnyomás, a magyar nemzetiség drámaian romló helyzete. Az is kellett azonban hozzá, hogy a magyar politikai vezetés változtasson addigi óvatos, konfliktust kerülő magatartásán. Ahhoz, hogy ez megtörténjen, le kellett vonni a tanulságot: az addig alkalmazott stratégia eredménytelen volt. Nagy szerepet játszott az is, hogy Gorbacsov színrelépése után megváltozott a nemzetközi helyzet és légkör. Végül, de nem utolsósorban erre az időre mindkét országban belpolitikai szükségletté vált az egymás elleni fellépés. A román politika mindig is veszélyforrásnak tekintette a magyarságot, de erre az időre már az MSZMP sem vállalhatta, hogy két tűz közé kerüljön – tudniillik az RKP, illetőleg a magyar közvélemény és a formálódó ellenzék közé.

Nagy tehát az ív, amely 1956–1958-at és 1986–1989-et összeköti egymással. A román vezetők az 1956 utáni helyzetet a maguk nemzetépítési elképzeléseinek megvalósítására, az erdélyi magyarság elkülönülési lehetőségeinek felszámolására akarták kihasználni. Ezért következett a megtorlás, a kolozsvári magyar egyetem felszámolása. Párhuzamosan ezzel fokozatosan formálódott bennük a „külön úton” járás, a Szovjetuniótól, a KGST-től, a Varsói Szerződéstől történő eltávolodás szükségessége. E vonulat az 1958-as romániai szovjet csapatkivonással indult, amit az 1962–1963-as fellépés követett a nemzetek feletti KGST-vel szemben, majd 1964 áprilisában a szovjet hegemonia elutasítása. Megannyi bátor külpolitikai kezdeményezés. A román kommunista párt vezetői a nemzeti érdekeket más, magasabb rendűnek tűnő szempontoktól, szövetségi kötelezettségektől mentesen akarták képviselni. Ily módon Románia egyáltalán nem volt érdekelt a kétoldalú kapcsolatok javításában, ellenkezőleg, legfeljebb szinten tartásukat tartotta fontosnak. Már csak azért is viselkedett visszafogottan, elutasítóan, hogy belügyként kezelhesse a nemzetiségi kérdést, és elválaszthassa a határain belül élő magyarságot a határon túlitól, a magyar államtól.

E törekvésben a román politika maximálisan igyekezett kihasználni helyzeti előnyét, amit a nemzetközi jog, a párizsi béke és a nemzeti-nemzetiségi kérdés második világháború utáni nemzetközi megítélése és az 1956-os magyarországi eseményekkel kapcsolatban a kommunista pártok körében uralkodó vélemény teremtett. 1945 után Európában nem lehetett nemzeti követelésekkel politizálni, mert a nacionalizmust kompromittálta, ellehetetlenítette a fasiszmus. Egyik fél sem akart erőszakkal változtatni a geopolitikai helyzeten, mert nem vállalhatta az ebből fakadó kockázatokat. A világpolitika a nemzetiségi kérdést ki akarta kapcsolni az államok közötti konfliktusforrásokból. A szocialista országok vezetői pedig a magyar nacionalizmust látták az októberi felkelésben.

E körülmények magyarázzák, miért nem fogalmazott meg érdemi célokat a magyar külpolitika az 1956 utáni néhány évben Romániával szemben. Kezdetben még lehetett abban

bízni, hogy a konszolidáció és a hrucsovi, humanizált szocializmus meghozza az eredményt, amely kihat a két nép viszonyára, pozitívan befolyásolja a határon túli magyarság helyzetét. Hiába gyakorolt azonban sokáig Budapest önfegyelmet, az előbb felsorolt okok miatt nem tudott jó viszonyt kialakítani Bukaresttel. A magyar külpolitika sokáig nem találta az utat, amelyen járva segíthet az erdélyi magyarságnak. Kezdeti próbálkozásai a kulturális, gazdasági kapcsolatok bővítésére, a lakossági érintkezés javítására nem jártak sikerrel. Ezzel előbb-utóbb muszáj volt szembenéznie.

Nem volt könnyű szembesülnie az ország vezetésének a valósággal és az el nem hárítható felelősség kérdésével olyan előzmények után és olyan körülmények között, amelyek a magyarság sorsát alakították. A kutatás egyik fontos eredménye, hogy kiderült: az 1960-as évek középső harmadában komoly viták folytak az MSZMP felső vezetésében az erdélyi magyarság helyzete okán. Jellemző, sokat eláruló tény, de kezdetben nem a nemzeti elnyomás, inkább a „külön utas” külpolitika adott alkalmat a román külpolitika bírálatára. Sok vívódás után az MSZMP eljutott odáig, hogy 1971-ben a magyar Országgyűlésben Komócsin Zoltán összekapcsolta a román külpolitikát a nemzetiségi politikával. A román párt visszautasította ezt a próbálkozást, a többi hatalmon lévő kommunista párt pedig semleges maradt a nemzeti kérdéstről folyó, két ország közötti vitában. Korábban Kádár János tett néhány kísérletet arra, hogy felhívja az SZKP vezetőinek figyelmét a román nacionalizmusra, a magyar nemzetiség méltánytalan helyzetére - sikertelenül.

A magyar vezetésnek sokszor kellett szembenéznie a ténnyel: nincs szövetségese a nemzetiségi-kisebbségi ügyekben. E tény tudatosulásából is fakadt az az 1968-tól érvényesülő elképzelés, miszerint Magyarországnak a maga helyes nemzetiségi politikájával kell hatást gyakorolnia a szomszédokra. A probléma „csak” az volt, hogy nem volt alkupozíció, mert a nemzetiségi lakosság tömege és aránya nem tette lehetővé a valamit-valamiért elvének érvényesítését. Ugyancsak a pozitív megközelítés filozófiája ihlette a jugoszláv eredetű híd-elmélet beemelését a szomszédságpolitikába. E szerint a nemzetiségek híd szerepet töltenek be a szomszédos országok között, amennyiben kettős kötődésük az egyik legfontosabb katalizátora barátságuknak, ösztönzője minden területre kiterjedő együttműködésüknek. A román politika nem volt érdekelt a híd-elmélet elfogadásában és működésében, viszont a teljes és nyílt elutasítást sem vállalhatta, mert akkor tagadhatatlan tényé vált volna: Románia és Magyarország között rossz a viszony, mégpedig-a kisebbségi kérdés miatt az. Ezért 1977-ben Nicolae Ceaușescu elfogadta a híd-elméletet, de megkérte az árát: Kádárnak találkoznia kellett vele és ismételten meg kellett erősítenie, a nemzetiségi kérdés belügy.

Ez lett utolsó hivatalos tárgyalásuk. Addig sem vitték túlzásba. Sokat elárul a tény: 1961 után Budapesten nem járt legfelső szintű hivatalos román küldöttség, 1972 után nem látogatott hasonló magyar delegáció Bukarestbe. Az ok alapvetően Kádár elutasító magatartásában rejlett, aki, ha már változtatásra rábírt, nem tudta, legitimálni nem akarta az általa sztálinistának és magyarellenesnek tartott román politikát.

A helyzet bizonyos tekintetben még ennél is rosszabb volt. Hiszen a román kommunista vezetés a barátság, a két ország közötti jó viszony demonstrálására használta a találkozókat, azt akarván elhitetni az erdélyi magyarsággal, hogy a magyar pártvezetés egyetért a román nemzetiségpolitikával, legalábbis tudomásul veszi azt. Nem véletlenül követte az 1958-as magyar látogatást a kolozsvári egyetem összevonása, az 1961-es találkozót az autonóm tartomány területének módosítása, a barátsági és együttműködési szerződés 1972-es aláírását a társadalmi homogenizálás nemzeti célokát is szolgáló programja, amely a kisebbségi oktatás és kultúra infrastruktúráját rombolta. Az 1977-es debreceni-nagyváradai megbeszélések után pedig egyre nyíltabb formát öltött román részről az asszimilációs törekvés, miközben a konzulátusok megnyitásán kívül szinte semmi nem valósult meg az ott elfogadott



megállapodásokból. Erre való hivatkozással Kádár többé nem volt hajlandó találkozni Nicolae Ceausescuval.

Persze a román államfő is talált érveket saját politikájának magyarázatára. 1977 nyarán Király Károly beadványa, amelyben élesen bírálta az RKP nemzetiségi politikáját, illetőleg a dokumentum Nyugatra juttatása, végül Illyés Gyula 1977-78 fordulóján megjelentett cikke megmutatta a magyar politika igazi arcát és a határ két oldalán élő magyarok közötti kapcsolatot, amit nem hagyhatott szó nélkül, mert az a gyengeség jelének tűnhetett. A román nemzetiségi politika keményedésének voltak egyéb okai is, így a hivatalos nemzetfelfogás mitologizálása és etnikai jellegűvé tétele, illetve a szaporodó gazdasági válságjelenségek miatti társadalmi elégedetlenség ideológiai ellensúlyozása, a személyi diktatúra kiépítése. Romániában a hetvenes évek végére összekapcsolódott, „rendszerbe” foglalást nyert a nacionalizmus és a neosztálinizmus.

Mindez nem maradt észrevétlenül. 1975, Helsinki után az emberi jogok váltak a két világrendszer közötti ideológiai küzdelem központi témájává. Ez a megvilágítás kedvezőtlen fényt vetett Romániára. Ceausescu gyors ütemben veszített nemzetközi presztízséből, amit a harmadik világ felé történt nyitással igyekezett kompenzálni.

A román nemzetépítési stratégia és politika számára az erdélyi magyarság – Magyarországgal együtt – egyre nagyobb gondot, kihívást jelentett. A magasabb életszínvonal, a szabadabb légkör, a reformokkal kacérkodó, bajlódó magyar politika, amely egyre nagyobb nemzetközi elismerésben részesült, éles kontrasztot képezett mindazzal, ami ebben az időben Romániában történt. Ezekben az években megállíthatatlanul nőtt a két ország közötti turizmus, intenzívebb lett a lakossági érintkezés a határ két oldalán élő magyarok között. A magyarországi közvélemény, amely megélte, tudatosította hazájának felértékelődését, egyre érzékenyebben reagált az erdélyi magyarságot sújtó román politikára.

Ezzel a magyar politikai vezetés új helyzetbe került. Mégpedig olyanba, amelyet mindig szeretett volna elkerülni: a román nacionalizmus és az erősödő magyar nemzettudat harapófogójába. Az MSZMP jobban tartott a magyar nacionalizmustól, mint a romántól, mindenképpen el akart kerülni egy olyan konfrontációt az RKP-val, amelynek következtében a felizzott, de kielégítetlenül maradt nemzeti érzések aláássák a belső stabilitást, azt az egyensúlyt, amit Kádár közmegegyezésnek nevezett. Ebből Románia irányában egy stratégia nélküli külpolitika következett 1978 és 1984 között. Sok konfliktus, egyre nagyobb feszültség a két ország között, és a két országon belül. Olyan időben, amikor a gazdasági válság egyre mélyült. A magyar vezetés ekkor sem keményítéssel, a nacionalizmus eszközével akarta fegyelmezni, illetve a maga oldalán tartani a társadalmat, inkább nyugati kapcsolatok bővítésével és reformokkal igyekezett megoldást találni problémáira. Csakhogy közben a romániai és erdélyi helyzet tovább romlott. A román politika nem engedett, rendkívül elégedetlen volt a magyar sajtóval, a magyarországi nyilvánossággal: minden Erdéllyel kapcsolatos kulturális, tudományos megnyilvánulást támadásnak tekintett, amit igyekezett megtorolni. Erre kényszerítette a román történetírást és irodalmat is. Ebben a szellemben került megrendezésre 1980-ban a történész világkongresszus Bukarestben. Ezt a szellemet képviselte több könyv, amely sértette az erdélyi magyarság érzelmeit, nemzeti kötődését.

Nem volt mindegy, miként reagál az elnyomás fokozódására a romániai magyar értelmiség. Hosszú utat jártak be azok a magyar baloldali értelmiségiek, akiknek első nemzedéke a fasizmussal, a nacionalizmusokkal szembeni harcban nevelődtek, és a szocializmusba vetett hittel, a társadalmi, a nemzeti egyenlőség kivívhatóságában, az internacionalizmus erejében bízva keresték az erdélyi magyarság helyét a modernizálódó Romániában. Ok sokáig bíztak a kompromisszumokban, majd a dolgok rosszabbra fordulásakor a változásban. Többségük idővel a szellemi ellenállást, az adott lehetőségek kihasználását látta járható útnak. Közben

felnőtt egy, a baloldali optimizmustól mentes nemzedék, amely a szocializmus nevében elkövetett elnyomással találkozott. Az 1970-es évek végétől, az 1980-as évek elejétől az erdélyi értelmiség jelentős része az emberi jogokra, a nemzeti identitás védelmére összpontosított, és nem bízott az adott rendszeren belül elérhető javulásban. Egyre többen foglalkoztak a kivándorlás gondolatával.

A védekező alapállás feladására, a magyar külpolitikai fordulatra 1985–1986-ban került sor. Ekkor a magyar diplomácia – feladva az addigi passzivitást a nemzetközi fórumokon – az emberi jogokra hivatkozva állást foglalt a kisebbségi, a nemzetiségi kérdésben. Majd 1986 végén megjelent az Erdély története című, nagyigényű munka, amely óriási visszhangot váltott ki a határ mindkét oldalán, és heves ellenreakciót a hivatalos román politika részéről. Ettől kezdve már pörögtek az események, szinte kezelhetetlenné vált a két ország közötti konfliktus. Elsősorban azért, mert a román ellenlépések, beleértve a nemzetiségi elnyomás fokozását, már nem tudták visszaretteníteni a magyar politikát

Jelentős teret kap az értekezésben annak tárgyalása, milyen helyet foglalt el a nemzeti problematika az 1960-as évektől kezdve a magyar szellemi és politikai életben, majd a rendszerváltás folyamatában. Bemutatásra kerülnek a legfontosabb politikai megnyilatkozások, amelyek sorából kiemelkedik az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközösségének 1974-es állásfoglalása, az MSZMP XI. és XIII. kongresszusa, és az az ív, amely Kádár János 1958-as mélyrepülése, majd 1972-es bukaresti, 1975-ös helsinki beszéde, illetve Szűrös Mátyás 1988. eleji rádiónyilatkozata és Szokai Imre – Tabajdi Csaba írása között húzódik. Kiemelkedő jelentőségének megfelelően igyekszik tárgyalni az értekezés Illyés Gyula megnyilatkozásait a nemzeti-nemzetiségi kérdésről. Hasonlóan nem lehet megelégedni a magyar történettudomány hozzájárulásáról, amelyet leginkább Szűcs Jenő, Pach Zsigmond Pál, Joó Rudolf és az *Erdély története* szerzőgárdája fémjelez.

A kutatás megmutatja, hogy az 1970-es évek végére megbomlott az 1960-as évek közepétől körvonalazódó egyetértés és kompromisszum a nemzeti kérdésben a kommunista párt és a népi értelmiség között. Ezt a folyamatot leginkább az erdélyi magyarság romló helyzete és az ország vezetésének óvatos, passzív külpolitikája generálta. A nemzetiségi probléma hozzájárult ahhoz, hogy elmélyüljön a párbeszéd a demokratikus ellenzék és a népiek között. Az MSZMP politikájában és a külpolitikai vonalvezetésben lejátszódó változás odavezetett, hogy a rendszerváltás előtti időszakban a nemzetfelfogás tekintetében és a határon túli magyarsággal kapcsolatos teendőkben nem volt lényeges különbség a politikai hatalmat gyakorlók és az ellenzék között. Amikor pedig a közbeszédben már nyílt téma lehetett a nemzeti problematika mint a függetlenség és szuverenitás visszaszerzésének ügye, akkor már a hivatalos magyar politika is magáénak tekintette ezeket a követelményeket.

## **2. Az értekezés főbb tanulságai és további hasznosításának lehetőségei**

E munka újabb adalékokkal szolgál ahhoz a vitához, mekkora is volt a magyar külpolitika mozgástere 1956 után, és kihasználta-e a rendelkezésére álló lehetőségeket vagy sem. Az értekezés ez utóbbi kérdésre azt a választ adja, hogy a mozgástér kezdetben igen szűk volt, de a kádári külpolitika nemcsak ezért, hanem belső megfontolások miatt is igen óvatos maradt. Az 1960-as évektől egyre aktívabbá vált a magyar diplomácia, de továbbra is kerülte a kockázatokat. Ebből következőleg mulasztott el, hagyott kihasználatlanul lehetőségeket. Az 1980-as évek második felétől azonban Magyarország vállalta a konfliktusokat, 1987-től pedig Romániával szemben már gerjesztette is azokat.

Az 1980-as évek utolsó harmadában magyar kézbe került a külpolitikai kezdeményezés. A nemzetközi élet szereplői inkább Magyarországgal szimpatizáltak a vitában. Ez nincs

ellentmondásban azzal, hogy nagy óvatosságot tanúsítottak és tartózkodtak attól, hogy állásfoglalásaikat úgy lehessen érteni, mintha az egyik felet támogatnák a másikkal szemben. Senki sem akarta a konfliktus eszkalálódását, elmélyülését. Ezért a nemzetiségi probléma mint emberi jogi, kisebbségi ügy kapott nemzetközi visszhangot. A gorbacsovi Szovjetunió semleges maradt, bár méltányolta a modellváltás felé tartó magyar politika reformok iránti elkötelezettségét. A Nyugat nem vitatta a magyar álláspont jogosságát, de tartózkodott a kollektív nemzetiségi jogokkal kapcsolatos állásfoglalástól.

A dolgozat rámutat azokra a magyar és magyarországi folyamatokra és eseményekre, amelyek erős hatást gyakoroltak a román belpolitikára, közvéleményre, és amelyek befolyásolták Ceausescu és rendszerének bukását.

E harmadszázad kapcsolattörténetének nemzeti szempontból történő áttekintése reményeim szerint módot ad a szocialista országok kapcsolatrendszerének mélyebb megértésére is. Hiszen e két ország viszonyára nemcsak egymást keresztező nemzeti céljaik gyakoroltak hatást, hanem az is, hogy a szovjet rendszeren és a katonai, politikai, gazdasági szövetségen belül is pólust képeztek. Magyar oldalon a desztalinizáció, a reformok, a társadalmi csoportok integrációja, román oldalon a neosztalinizmus, a merev parancsuralmi társadalom-és gazdaságirányítás, a homogenizáció. Magyar oldalon a látványos külpolitika kerülése, a szövetségi hűség állandó hangsúlyozása, óvatos, de a tényleges együttműködési vágytól vezérelt nyitás, román oldalon a nemzeti érdek nyílt megjelenítésén alapuló politizálás, a függetlenség, a szuverenitás demonstrálása. Magyarország a korszak végére belső nehézségei, gazdasági válsága ellenére felértékelődött a nemzetközi életben. Románia ekkorra elveszítette a hatvanas években szerzett nemzetközi tekintélyét. A „rendszeretani” és politikai irányvonalbeli különbségek ellenére az államszocializmus két változata vereséget szenvedett a két országban.

1989 nemcsak a rendszerváltást, hanem mindkét nemzetstratégia kudarcát is magával hozta. Magyarországon a békés gazdasági-politikai rendszerváltással a szocialista nemzet is lekerült a napirendről. Romániában a kitört felkelés véget vetett annak a kísérletnek, amely az egységes, homogén nemzetállamot a diktatúra eszközrendszerével akarta megvalósítani.

Egy szerző akkor cselekszik helyesen, ha arra hívja fel a figyelmet, amiről úgy ítéli meg, hogy elvégzett munkája ösztönözheti és segítheti más témák kutatását. Ezek közé tartozik az erdélyi és általában a határon túli magyarság társadalom- és politikatörténete. Fontos terület az együttélés követelménye és nemzeti identitás megőrzésére tett erőfeszítések közötti kapcsolat bemutatása a nemzetiségek életében -különös tekintettel a szellemi, ideológiai és kulturális vonatkozásokra. További részletkutatásokat igényel a magyar nemzet-vita, illetőleg a nemzeti öntudat fejlődése a Kádár-korszakban.

E munka lendületet adhat a magyar–szovjet kapcsolatok feltárásának, Magyarország és a szomszédok közötti viszony monografikus feldolgozásának. Hátra van még a szomszédos országok nemzetiségi politikájának részletes, az uralkodó pártok és kormányzatok levéltári anyagaira is építő elemzése. Így különösen fontos a román kommunista párton belüli viszonyok aprólékos feltárása, a romániai szellemi élet árnyalt ábrázolása.

Nagy lehetőségek vannak még a nagyhatalmakat vezérlő szempontok, preferenciák bemutatásában, a térségre vonatkozó külpolitikájuk feltárásában. Az értekezés – a szerző reményei szerint – egyszerre ad segítséget és ösztönzést e feladatok elvégzéséhez.

Végül, de nem utolsó sorban remélhetőleg a könyv segítheti az 1956 utáni időszak magyar politikatörténetének, külpolitikájának tanítását az egyetemeken, főiskolákon, de – szaktanári közvetítéssel – a középiskolákban is.

### **Az értekezés tárgykörében megjelent publikációk**

*Kádár és Brezsnyev - kötélhúzás felsőfokon.* In.: Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról. Budapest, 2001., Rubicon-Aquila Könyvek. 103-113. o.

*Kádár és Hruscsov - barátság felsőfokon.* In.: Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról. Budapest, 2001., Rubicon-Aquila Könyvek. 88-94. o.

*Kádár János külpolitikai nézetei (1957-1967).* In.: Magyarország helye a 20. századi Európában. Budapest, 2002., Magyar Történelmi Társulat. 135-147. o.

*Kádár János és az erdélyi magyarság.* In: Nemzetiség - felelősség. írások Gáli Ernő emlékére. Szerk.: Földes György - Gálfalvi Zsolt. Budapest, 2005., Napvilág. 55-107. o.

*Kádár János külpolitikai gondolkodása, 1968-1978.* In: Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. Szerk.: Pritz Pál. Budapest, 2006., Magyar Történelmi Társulat. 221-249. o.

Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956-1989. *Korunk*, 2007/10. 84-94. o.

A román nemzetiségpolitikai hátraarc és az állandósuló konfliktus. *Korunk*, 2007/12. 82-92. o.